

על ספרו של שמחה עמנואל

שמחה עמנואל, *מגנזי אירופה א*, הוצאת מקיצי נרדמים, ירושלים תשע"ה, 512 עמודים.

שתי גניזות גדולות שנחשפו בהפרש של כחמישים שנה שינו את פני מדעי היהדות הקלסיים: גניזת קהיר שהתגלתה בסוף המאה הי"ט וכתבי כת מדבר יהודה שנחשפו סמוך למחצית המאה העשרים. חומרים מעטים זלגו הן ממערות קומרן,¹ הן מגניזת קהיר² בטרם נתגלו במלואן, אבל אלה היו דלים ומעטים, וגם משנחשפו חלקי כתבים מתוכן לעיניהם של קוראים וחוקרים לא ידע איש לומר דבר

¹ על זליגת חומר ממערות קומרן כבר בראשית ימי הביניים ראו: יורם ארדר, "אימתי התחיל המפגש של הקראות עם ספרות אפוקריפית הקרובה לספרות המגילות הגנוזות?", *קתדרה* 42, תשמ"ז, עמ' 68-54; חגי בן שמאי, "הערות מתודיות לחקר היחס בין הקראים ובין כיתות יהודיות קדומות", שם עמ' 84-69. עוד ראו: י' ארדר, "שר משטמה' בחיבור קראי", *מגילות א*, תשס"ג, עמ' 243-246. על האפשרות שחומר כזה הגיע לאירופה במאה הי"א ראו: ישראל תא שמע, "רבי משה הדרשן והספרות החיצונית", כ' הורוביץ (עורך), *עיונים בהיסטוריה היהודית ובספרותה*, ירושלים תשס"א, עמ' 17-1. וראו עוד: חננאל מאק, "מקומראן לפרובאנס – רעיון המשיח משבט מנשה, ממגילות ים המלח אל מדרש מימי הביניים", *מגילות ג*, תשס"ה, עמ' 100-85, סביב הערות 56-49.

² דבר קיומה של גניזת קהיר היה ידוע לאורך דורות רבים, ובמאה הי"ט הוצעו למכירה דפים וקובצי גליונות מתוכה, בייחוד בעיר קהיר. יעקב ספיר שביקר שמצרים במהלך מסעותיו לתימן ולדרום אסיה ואוסטרליה ובדרכו חזרה ארצה, ראה בשנת 1864 את חדר הגניזה ואת מקצת תוכנו אך הוא החמיץ את העיקר והתרשם כאילו אין בגניזה חומר בעל ערך ממשי. בשנת 1893, כשלוש שנים לפני שנודע ברבים דבר קיומה של הגניזה בידי ש"ז שכטר, התפרסמו עשרות קטעי מדרשים וחיבורים אחרים מהגניזה בידי הרב אהרן ורטהיימר בירושלים. וראו עוד הערה 7 להלן.

דבור על אופניו בשאלת מקורותיהם של אותם כתבים ולא העלה אדם בדעתו את העושר השמור בהם לטובת המחקר והחוקרים בעתיד. במובן זה שונה גורלה של זו הקרויה כיום "גניזת אירופה"³ מגורל שתי קודמותיה. הידיעות על השימוש החוזר שנעשה בדפים מתוך כתבי יד יהודיים (ולא רק יהודיים) בימי הביניים ובראשית העת החדשה לא נשמרו בסוד, ורסיסי מידע על התופעה מגיעים אלינו משכבר הימים וממקורות שונים ומגוונים, השִׁחִים בה לפי תומם. גם המונח גניזה אינו הולם את התופעה מפאת עצמה, והדבר נכון גם באשר לכתביה של כת מדבר יהודה. "גניזה" היא מונח הלכתי קדום המבוסס על האיסור למחוק או לבזות כתב כלשהו שרשום בו אחד "השמות שאינם נמחקים", כלומר אחד או יותר משבעת שמותיו של האל כפי שהם מופיעים במקרא, האסורים במחיקה ולו חלקית,⁴ ואליהם נוספו עוד כמה כינויים המיוחסים אף הם לקב"ה. כתב כזה שיצא מכלל שימוש מחייב את גניזתו במקום מכובד שבו יבלה החומר מאליו והשם הכתוב בו לא יגיע לכלל ביזוי או מחיקה. "גניזה" היא אפוא פעולת גניזתם של כתבי קודש בלויים כאלה. ברבות הימים התרחב המונח והוא כולל גם את המקום שבו נגנזו כתבים הטעונים גניזה ועם התקדמות המחקר בכתבים שעלו מגניזת קהיר משמש המונח גם ככינוי לאותם כתבים עצמם ואף לנוסחותיהם המיוחדות.

איננו יודעים בדיוק מה הייתה התכלית שלשמה טמנו יהודים בסוף ימי הבית השני את הכתבים שנמצאו במערות מדבר יהודה – חלק לא מבוטל מאלה אינם וכנראה לא היו מעולם בגדר "כתבי קודש" ממש. אבל טמינתן של מגילות הכתב בכדי חרס שהונחו במערות חשוכות

³ פרופסור יעקב זוסמן רב הזכויות בתחום שבו אנו עוסקים הוא שטבע את המושג "גניזת אירופה". מבוא, עמ' 14.

⁴ ראו תוספתא מכות ה', ט: "ר' ישמעאל אומר המוחק אות אחת מן השם עובר בלא תעשה", וכך במסכת סופרים ה', ט וכעין זה בכמה מקומות בתלמוד. וכך כותב הרמב"ם בהלכותיו: "כל המאבד שם מן השמות הקדושים הטהורים שנקרא בהם הקב"ה לוקה מן התורה", כלומר חייב עונש מלקות מדין התורה ולא רק מדברי חכמים (משנה תורה, הלכות יסודי התורה ו', א).

"למען יעמדו ימים רבים"⁵ וכינוסם של הכתבים במקומות רחוקים ממקום יישוב מעידים, כנראה, על מגמת שימור ולא על רצון להביא על הכתבים את קיצם בדרך מכובדת. מערות מדבר יהודה היו מבודדות ורחוקות די הצורך מעיניהם של יריבים:⁶ כהני ירושלים וחכמיה מחד גיסא והשלטונות הרומיים מאידך גיסא, וכן מעיניהם של רודפי בצע וחומדי ממון למיניהם, וגם מטעם זה נבחרו המערות הללו כמקום הטמנתם של הכתבים. קרוב לודאי שמי שהחביאו את הכתבים קיוו לשוב ולגאול אותם בבוא העת, ואולי האמינו שביום מן הימים יחשפו המטמונים בידיהם של יהודים בדרך כלשהי כפי שאמנם קרה. נמצא שהמונח גניזה אינו הולם את המגילות שנמצאו במדבר יהודה – בקומרון וגם במקומות אחרים.

גם גניזת קהיר מכילה חומר רב שאינו מוגדר כגניזה הלכתית. אוצרות הכתבים שנחשפו בקהיר אכן נמצאו בחדר הגניזה של בית הכנסת בן עזרא שבפוסטט, היא קהיר של ימי הביניים, ורובם הם אכן כתבים בעלי אופי מקודש, אבל במרוצת הדורות צורפו אל הגניזה המקורית לא מעט כתבים חילוניים אזוריים מסוגים שונים, שערכם רב לחקר החברה, הכלכלה, דרכי החינוך, המשטר הפנימי של קהילות ישראל ועוד. עם זאת, הללו הם מיעוט בתוך עושר החומר שבגניזת קהיר המקורית.⁷ באופן כללי נכון לומר כי השפע הכמותי של ה"חמרים" ומגוון התכנים והמקורות המאפיינים את גניזת קהיר הביאו לכך שגניזה זו גרמה "למהפכה של ממש בתחומים מסוימים של מדעי היהדות" (עמנואל, עמ' 36). אין הדבר כן באשר לגניזת

⁵ על פי המסופר בירמיהו ל"ב, יד.

⁶ יש חוקרים הסבורים שכתבי קומרון מייצגים דווקא את הספרייה התקנית של כהני המקדש וכי כהנים אלה ושליחיהם הם שטמנו את הכתבים על מנת להגן עליהם מפני החורבן המתקרב.

⁷ כהערה פיקנטית כדאי להציג כאן מקרה שאותו מתאר המחבר בקצרה בעמ' 37. מדובר בקטע מגניזת קהיר שהתגלגל לגניזת אירופה וכך "זכה", כלשון המחבר, להיות הן בגניזת קהיר, הן בגניזת אירופה. הקטע לקוח מהתלמוד הבבלי (מסכת ראש השנה) והוא הועתק בידיו של ר' יוסף ראש הסדר, החכם המפורסם בן המאה הי"ב שפעל בייחוד בפוסטט. המחבר משער שהספר שממנו הוסר הדף נכרך על אדמת מצרים והכורך השתמש לצרכיו בדף מגניזת קהיר שהגיע לידו.

על ספרו של שמחה עמנואל

אירופה, המצומצמת בהרבה מחברתה הקהירית, הן מבחינה כמותית, הן מבחינת מגוון תכניה, הן מבחינת קהל מתענייניה וחוקריה. הכינוי "גניזת אירופה" אינו מדויק אפוא, ועם זאת הוא מיטיב לתאר את התופעה שבה עוסק הספר שלפנינו. דפים שלמים וגם חלקיים של כתבי יד יהודיים נקרעו בחוזק יד מתוך הספרים שבהם נכללו והועברו לידיהם של כורכי ספרים ועוטפי מסמכים בכמה מארצות אירופה לשימוש חוזר. הבוזזים, הכורכים והעוטפים לא יכלו כמוכּן לקרוא את הכתבים העבריים ומטבע הדברים אף לא מצאו בהם עניין כלשהו. לעיתים קרובות היה השימוש החדש כרוך במחיקתו של הטקסט הכתוב ואובדנו לעד, אבל לא אחת נותר הכתב בעינו ועם חילוצו של הדף הגנוז מבית כלאו ניתן לחזור ולקרוא את הכתוב בו. במוכּן זה קולע הכינוי גניזת אירופה אל המטרה ולא יחטיא.

ב

כבר בעת העתיקה ובימי הביניים נודעה התופעה של שימוש חוזר במגילת קלף שהכתב שעליה התפורר או שאיבדה את ערכה בעיני בעליה, אם משום שהלה מצא אחרת נאה הימנה, אם משום שתוכן הכתב בוטל או נפסל. לרוב נעשה הדבר מרצונו של בעל המגילה ובדרך כלל אין מדובר בשימוש חוזר במגילה ששמשה למטרה של קדושה. ידיעות מעטות על כך עולות כבר בספרות התלמוד, וכנראה היו אז יהודים שבקשו לנצל כתבים משומשים ובייחוד שטרות גיטין שהשתמשו בהם בעבר או שנפסלו מטעמי הלכה לשימוש חוזר כשטרות גט, באופן שהפרטים האישיים הכלולים בהם יוחלפו כמוכּן. בימי הביניים התפשט השימוש החוזר בגליונות קלף למטרות כתיבה בייחוד בחברה הנוצרית, אבל ידוע גם על יהודים שעשו כן. בספרות העולם, ובכלל זה בספרייה הלאומית בירושלים, קיימים כתבי יד יהודיים שבהם אפשר להבחין בברור בקיומה של שכבת כתב מחוקה מתחת לשכבה העיקרית, וכאמור תופעות מעין זו מתועדות כבר בעת העתיקה.

על ספרו של שמחה עמנואל

רוב הקלפים שעובדו מחדש באירופה והותאמו לשימוש החוזר נוצלו לצרכי כתיבה אבל היו מקרים שבהם השתמשו בגיליונות הקלף למטרות אחרות.

הקלף המשמש לכתיבה נעשה מעורו המעובד של בעל חיים והוא היה ועודנו חומר יקר, יציב וחסין אש בהרבה מהנייר שעל אף מחירו, הגבוה אף הוא באותם ימים, החל להחליף את הקלף כבר בימי הביניים. הקלף אינו קל להיקרע אבל הוא נוח מאוד לחיתוך מדוייק, לקיפול ולעיצוב לפי צורכי המחזיק בו. לא ייפלא אפוא שבעקבות המצאת הדפוס ועם גבור השימוש בנייר כבסיס לטקסט הנכתב והנדפס, הועתק השימוש בקלף לזירה שבה ניכר יתרונו הגדול על פני הנייר. וכך, בדורות האחרונים של ימי הביניים ולקראת ראשיתה של העת החדשה גבר השימוש בגיליונות קלף לצרכי אריזה ועיטוף של מסמכים ולצורך מילוין של כריכות קשות ודחוסות של ספרים עבי כרס ומאריכי ימים.

אומנם גם כיום, כבעבר, נכתבים ספרי תורה, תפילין, מזוזות ומגילות העשויים כהלכתם על גבי קלף ראשוני שעובד היטב, אלא שמסורת הלכה זו אופיינית כמובן רק לאורח החיים היהודי, וגם כאן רק לכתבים מהסוג הנזכר ורק כשהם משמשים למטרות פולחן. השימוש בקלף כחומר כתיבה מוביל נעלם למעשה מן העולם כבר לפני כמה דורות, וגם התופעה הנידונה כאן אינה נוגעת למאות השנים האחרונות.

שלא כשימוש החוזר בכתבי יד נוצריים באירופה, שנעשה בדרך כלל בדרכי שלום ומתוך הסכמה, היה השימוש החוזר בכתביהם של יהודים כרוך לרוב באלמות ובמעשי שוד. במאות הששֶׁעשרה והשבעֶעשרה נמשכו כבעבר גירושי היהודים מערים רבות באירופה, ועל הרוכ גררו אלה את ביזת ספריהם של היהודים, וביזות כאלה התקיימו לא רק אגב גירושים ונדודים אלא גם בימים "כתיקונם". אבל יש לומר שלאורך הדורות נמצאו גם יהודים מעטים שמכרו את ספריהם לנוכרים במודע וברצון לצורך שימושים כאלה,

ולדעתה של קולט סירט יש לראות גם בכך הסבר לקיומה של גניזת אירופה.⁸

השימוש החוזר ביריעות קלף למטרות אריזה, עיטוף וכריכה חייב בדרך כלל את חיתוכן של היריעות המקוריות לחלקים שגודלם ועיצובם תאמו את מטרתן של המשתמש. יריעות לא מעטות שמרו פחות או יותר על ממדיהן הקודמים וכך הצליחו לשמר גם את הכתוב בהן. אבל יריעות רבות אחרות נחתכו ועובדו לגיליונות קטנים, רצועות קלף ואף חתיכות קטנות של החומר היקר. רבים מאלה הודבקו יחד וכל שהיה כתוב עליהן אבד לבלי שוב. עם זאת, ניתן לפרק כריכות רבות של ספרים כאלה ולפרוס את קישוריהם של כרכים ואת מעטפותיהם של שטרות, רשימות ומסמכי ארכיון שונים שנעטפו ונקשרו בחלקי הקלף הכתובים וכך להפוך אותם מחדש לגווילי ספר, לדובב אותם ולהשיב להם מקצת כבודם הראשון. אודים מוצלים אלה של כתבים עבריים הם שמהווים כיום את "גניזת אירופה".

נוטריונים, כורכי ספרים ויצרני עטיפות העדיפו בדרך כלל להשתמש בגיליונות קלף גדולים, וכך השתמרו בגניזת אירופה בייחוד שרידיהם של חיבורים שכיחים ושימושיים, כגון מקרא, תלמוד ומפרשיהם וכן סידורי תפילה וספרי הלכה, אך רק מעט כתבים נדירים ואישיים, שכן הללו נכתבו לרוב על גיליונות קטנים. גם בכך נופלת גניזת אירופה מחברתה הקהירית הותיקה, העשירה והמגוונת בהרבה מזו האירופית.

הכינוי הנרחב "גניזת אירופה" תואם את התפוצה הגיאוגרפית הנרחבת של התופעה ברחבי אירופה. הגניזה חופפת בקרוב את פריסתו של הישוב היהודי העיקרי ביבשת בסוף ימי הביניים ובראשית העת החדשה, והיא מקיפה רבים מגלילות מרכז אירופה ומערבה וגם חלקים לא מבוטלים של מזרח אירופה. בייחוד יש לציין בהקשר זה את הארצות שבהן התקיים יישוב יהודי מפותח וצפוף

⁸ עמנואל מסתייג בעדינות אך בנחרצות מדבריה של סירט או לפחות ממעיט בחשיבותה של המכירה מרצון ביצירתה של הגניזה. ראו דבריה ודבריו בעמ' 23 ובהערה 24 שם.

בימי הביניים המאוחרים ובראשית העת החדשה: גרמניה, אוסטריה, איטליה, צרפת, ספרד שלפני הגירוש וכן תימן – שגם בה התופעה ידועה, אבל זו ראויה לדיון מיוחד ונפרד – והדברים מתוארים ונידונים בעמ' 26-27 במבוא לספר שלפנינו. עם זאת, התופעה ניכרת בייחוד באיטליה, שבה נמצאים שרידים רבים של כתבי יד עבריים כאלה. מספרם של כתבי היד האשכנזיים בגניזת איטליה גדול יחסית וברור שנוטריונים, כורכי ספרים ויצרני עטיפות למסמכים שפעלו באיטליה נהגו לייבא מארצות גרמניה ספרים עבריים שלמים או חלקיים, שנכתבו על קלף משובח ושרבים מהם נלקחו מידיהם של יהודים בחוזק יד, אבל מבחינתם של היבואנים היה תוכן הספרים חסר ערך.⁹

ספרים עבריים אמרנו, אבל למעשה מוכרות תופעות דומות גם כאשר לכתבים לטיניים. פרופסור שמחה עמנואל מהחוג לתלמוד באוניברסיטה העברית, מחבר הספר החדשני והלמדני שלפנינו, מודיע לקוראיו כי לא יעסוק בכתבי יד שאינם עבריים המתגלים בכריכות ספרים (עמ' 18). ואף על פי כן הוא מתאר בקיצור שלושה מקרים של כתבי יד לטיניים כאלה, שכל אחד מהם הוא רב עניין בפני עצמו. הראשון: קטע מתוך כתב יד עברי עתיק משלהי העת העתיקה(!), שהתגלה בתוך קטע לטיני ששימש לכריכה. בהערה 6 (בעמ' 18) מפנה המחבר למאמר שפירסם מלאכי בית אריה לפני שנים רבות העוסק באותו כתב עברי נושן.¹⁰ המקרה השני: תעודה שפירסם יוסף שצמילר, המכילה דין וחשבון על חקירה של האינקוויזיציה שנערכה בעיר טולון שבדרום צרפת נגד יהודי שנחשד בסיוע ליהודי מומר לחזור לדתו, ובה מידע רב על תולדות יהודי העיר.¹¹ התעודה השלישית היא רצועות מתוך שטרות לטיניים ישנים ששימשו באנגליה לעטיפת שטרות חדשים יותר, ובהן מידע על

⁹ על ערכה של גניזת איטליה בייחוד ראו: א' דוד וי' תבורי (עורכים), *הגניזה האיטלקית*, ירושלים תשנ"ח.

¹⁰ ראו: מלאכי בית אריה, "פאלימפסט מינכן: שרידי מגילה מלפני המאה השמינית", *קריית ספר*, מג, תשכ"ח, עמ' 411-428.

¹¹ J. Shatzmiller, "Converts and Judaizers in the Early Fourteenth Century", *Harvard Theological Review*, 74, 1981, pp 67-77.

הלוואות שנתנו יהודים באנגליה לשכניהם הנוצרים במאה השלוש־עשרה.¹² וכדאי להוסיף שמדובר כאן על חומר מתקופה שבה סבלו יהודי אנגליה מרדיפות קשות ביותר ושבסופה גורשו כל היהודים מארץ זו, מה שהביא להיעדר היהודים ממנה במשך למעלה משלוש מאות וחמישים שנה.

כתב יד עברי מלפני המאה השמינית; חקירות האינקוויזיציה נגד יהודי המסייע למומר המבקש לחזור לעמו ולאלוהיו, יחסי ממון בין יהודי אנגליה שלפני הגירוש ובין שכניהם הנוצרים – חשיבותם של אלה אינה נוגעת ישירות לתולדות הספר העברי אבל כל אחד מהם ראוי בהחלט לתיאור ולדיון רחבים בהרבה מאלה שהוענקו להם כאן. המחבר ככל עצמו שלא לצורך למגמה העיקרית והנכונה של הספר והיא חשיפתם של כתבי יד עבריים גנוזים שערכם בתחומי הספרות הרבנית לענפיה, והמעייט לעסוק בשלושה אוצרות היסטוריים רבי ערך ועניין.

עוד מתוארות בספר שלפנינו עדויות לשימושים בחלקים מכתבי יד לטיניים שלא למטרות כריכה ועטיפה, אבל כאן מוסיף המחבר הסתייגות בדבר יכולתו שלו להעריך את מהימנותן של העדויות הללו (עמ' 32). הוא מספר על כתבי יד "נהדרים" כלשונו, מן המאה השתים־עשרה, אשר שמשו לצרכיו של חייט צרפתי בן המאה השבע־עשרה; כתבי יד אחרים שמשו להכנת מחבטי טניס; ספרן באחד המנזרים מכר לחנוונים בראשית המאה השמונה־עשרה אלפי דפים יקרי ערך מספרים שהופקדו בידיו; איורים מכתבי יד עתיקים נמכרו כאבזרי קישוט לכרכי ספרים מודפסים ולפיאור בתיהם של עשירים ועוד. עם זאת, ברור שחלקם של ספרים יהודיים במחזור זה הוא גדול ביותר, הן בשל המציאות ההיסטורית הקשה שבתוכה חיו יהודי אירופה לאורך דורות, הן בשל חוסר העניין שמצאו רוב תושבי היבשת בתכנים של הכתבים העבריים. וכאמור, ביזוי ספרים עבריים וניצולם נעשו במשך דורות רבים והם היו שכיחים בייחוד בעיתות של פרעות וגירושים. המחבר מונה גם כמה שימושים נדירים ומזעזעים במיוחד בחלקי ספרים עבריים כגון עשיית נעליים, הכנת כלי נגינה,

¹² פרטים בעניין זה וכן דיון בקטע לא עברי אחר מובאים בהערה 8 בעמ' 19.

עיצוב פסלים וציור תמונות. וכידוע השתמשו גם הנאצים בספרים יהודיים למטרותיהם כשהדבר כרוך בחילול ובכיוזי מכוונים של כתבי קודש יהודיים.

גישושי מחקר בגניזת אירופה החלו כבר במוצאי ימי הביניים והם התרחבו בהדרגה עד המאה העשרים. לפני כחמישים שנה החל המחקר לאסוף תאוצה וכיום הוא מתפתח והולך ביוזמה ישראלית ותוך שיתוף פעולה בינלאומי בייחוד באיטליה, גרמניה ואוסטריה. עם זאת, יש לציין כי הגניזה המדוברת פזורה בספריות רבות ברחבי אירופה וכבר בשלב הנוכחי של המחקר מובאים חמרים ממקורות רבים ומגוונים, כפי שעולה מפרקי החלק השני של הספר ומהמשך הדברים במאמר זה. בפתיחת הספר (עמ' 13) מודיע המחבר לקוראיו כי הקטעים הנדפסים בו "נקבצו מאוצרותיהם של ששה עשר ארכיונים וספריות"¹³, וכי "חיבורים חדשים נוספים מגניזת אירופה יופיעו בעזרת ה' בכרך השני של ספר זה, שנמצא בהכנה".

פירותיו של המאמץ מזינים בייחוד את מחקרי הנוסחים של שני התלמודים ועימם כמה תחומים קרובים: פירושי התלמוד הבבלי, תפילה, הלכה, פרשנות המקרא ופרשנות המדרש, לשון, חברה והיסטוריה. הדיון על תולדות המחקר בגניזת אירופה (עמ' 43-37) מעלה שכבר באמצע המאה החמש־עשרה עמדו מלומדים בודדים על חשיבותם של קטעים מכתבי יד עבריים שנמצאו בכריכות הספרים, אבל רק בשליש האחרון של המאה השמונה־עשרה החל מחקר של קטעים כאלה, בהובלתם של הבראיסטים נוצרים, ואף זאת באורח אקראי בלבד. ההתעניינות בתחום גברה במהלך המאה התשע־עשרה ובהדרגה השתלבו במחקר גם חוקרים יהודים, אבל פירות המחקר לא היו רבים ואף לא מעניינים במיוחד ועל כן לא התפתח המחקר בקצב הרצוי.¹⁴ רק בשנת 1912 נעשה ניסיון מקיף

¹³ לפי פירוט זה: ארבעה מן הששה עשר מצויים באוסטריה, ארבעה בגרמניה, שלושה באיטליה ואחד אחד בצרפת, פולין, אנגליה, ארצות הברית וישראל.

¹⁴ על הזנחה כזו של המחקר בגניזת אירופה מסוף המאה הי"ט ועד לפני כמה עשורים ראו לדוגמה את דבריו של יעקב זוסמן בפתח מאמרו "שרידי ירושלמי מכתב יד אשכנזי – לקראת פתרון חידת "ספר ירושלמי", קובץ על יד ס"ח, יב תשנ"ד, עמ' 120-1. ההזנחה שאותה מתאר זוסמן התבטאה בייחוד בחקר התלמוד

לחשוף את כל הקטעים שבכרכים הנמצאים בספרייה אחת ולתארם בצורה מסודרת. הספרייה הייתה הספרייה הלאומית בווינה, ויוזמי המפעל היו י"נ אפשטיין, לימים מקים המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית ומייסד כתב העת *תרכיץ*, וזכריה שוורץ, הביבליוגרף הנודע ורב ההישגים של ספריות הקהילה היהודית בעיר.¹⁵ בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים הושקעו מאמצים גדולים בחשיפת קטעי גניזה כאלה באיטליה והללו הניבו פרי הלולים. הגילויים העיקריים בגניזת איטליה היו כתבים ששימשו לעטיפת תיקים למיניהם ולא דווקא למילויין של כריכות ספרים.

כבר במבוא הספר (בעמ' 43) מזכיר המחבר את אחד הממצאים המעניינים שהעלתה גניזת אירופה, והוא יחידה מסוימת מתוך החיבור הבלתי מוכר והבלתי מוגדר המכונה "ספר ירושלמי". עיון בכתביהם של חכמי אשכנז בימי הביניים מעלה שהם מצטטים לא אחת ולא שתיים דברים מתוך התלמוד הירושלמי כביכול, דברים שאינם בירושלמי שלפנינו. ככל הנראה היה בפניהם חיבור המבוסס על התלמוד הירושלמי, אבל הוא הורחב בכמה וכמה מקומות ותוספות רבות באו בו, בעיקר מן התלמוד הבבלי ומספרות הגאונים. אלה חדרו לתוך טפסי התלמוד הירושלמי המקורי שבבסיס הספר. חכמים רבים בימי הביניים לא יכלו עוד להבחין בין המצוי בירושלמי המקורי ובין התוספות, ולימים גרם הדבר מבוכה גדולה בקרב החוקרים. מבין הראשונים מרבה בייחוד הראב"ה¹⁶ להביא קטעים

הירושלמי שכתבי היד שלו (והדפוסים המוקדמים) הקיימים בעולם כולו הם מעטים ולקויים ורובם מקוטעים.

¹⁵ זכריה שוורץ היה רב, חוקר וביבליוגרף והוא תיעד בקפדנות את אוצרות הקהילה היהודית בווינה בין שתי מלחמות העולם. בעקבות ה"אנשלוס", סיפוחה בכח של אוסטריה אל גרמניה הנאצית בשנת 1938, עלה שוורץ ארצה ונפטר כאן אחרי זמן קצר בגיל 59 שנה. שוורץ היה אביה של גב' תמר קולק ז"ל, רעייתו של טדי קולק המנוח שהיה ראש העיר ירושלים במשך שנים רבות.

¹⁶ ראב"ה – ר' אליעזר בן יואל הלוי מבונא (בון) היה מחכמי אשכנז הבולטים והמשפיעים ביותר במאה ה-12 ובתחילת המאה ה-13.

מסוג זה, ואביגדור אפטוביצר,¹⁷ שהרבה לעסוק בכתבי הראב"ה, הוא שהעניק את הכינוי "ספר ירושלמי" לאותו חיבור שלא הגיע לידינו עד כה.¹⁸

פרשת ספר ירושלמי היא רבת עניין כשלעצמה ומן הראוי היה להקדיש לה יותר מאשר קטע קצר בן שמונה שורות כפי שנעשה כאן.¹⁹ לדברי שמחה עמנואל, "חיבור פסוידוֹחז"ל" זה התגלה לראשונה בגניזה המדוברת (עמ' 43), ואין ספק בדבר משמעותו של ממצא זה, החורגת הרבה מעבר למקום המצומצם שהיא תופסת בספר. על מנת להדגיש את חשיבות העניין, מציין המחבר כי בניגוד לקטעים מאותו ספר ירושלמי, "חיבורים אבודים של חז"ל (כגון מכילתא דרשב"י או ספרי זוטא) לא נמצאו בגניזת אירופה" ובכך הריהו רומז לחשיבותו של גילוי החיבור המדובר. רומז – אך לא יותר. נכון היה להוסיף כאן דיון על משמעותו של הממצא ופרטים בדבר היקפו וטיבו המדויק, וכן הפניות מתאימות אל דבריהם של

¹⁷ אביגדור אפטוביצר, 1871-1942, היה חוקר מדעי היהדות ובייחוד חוקר התלמוד וכתבי הראשונים על התלמוד. עבודתו העיקרית הייתה ההדרת ספרו של ראב"ה (ראו הערה קודמת) ודבריו על "ספר ירושלמי" משולבים במחקריו על ראב"ה ובייחוד במבוא הנרחב לספר, שהתפרסם ככרך בפני עצמו. ראו: א' אפטוביצר, *מבוא הראב"ה*, וינה 1937, מהדורת צילום ירושלים תשמ"ד, עמ' 275-277.

¹⁸ חוקרים נוספים עסקו אף הם בסוגיה זו ובראשם י"נ אפשטיין ולוי גינזבורג ז"ל ויבל"א יעקב זוסמן. ראו: עמ' 44 והערה 118. וראו עוד: י' זוסמן, "שרידי ירושלמי" (הערה 14 לעיל); הנ"ל, "ירושלמי כתב יד אשכנזי" וספר ירושלמי, *תרכיץ* ס"ה, תשנ"ו, עמ' 63-37; יואב רוזנטל, "דף חדש של מגילת תענית וביאורה", *תרכיץ* ע"ז, תשס"ח, עמ' 410-357; ורד נועם, "בעקבות הדף החדש של הביאור למגילת תענית", *תרכיץ*, שם, עמ' 424-411. וראו עוד בהערה 30 להלן.

¹⁹ כדוגמה לתרומתו של ירושלמי זה למחקר העכשווי בתחום הכתיבה האגדית־היסטורית של חז"ל אזכיר את קטע הירושלמי האשכנזי שאותו הביאה ורד נועם בדיונה על הסכוליון של מגילת תענית ואותו הציגה ובו דנה, במקביל לשלושה עדי הנוסח האחרים של הסכוליון לאירועי עשרים ושנים בשבט. ראו: מגילת תענית במהדורת ו' נועם, ירושלים תשס"ד (2003), עמ' 391-386. וראו עוד בהערה הקודמת.

חוקרים שעסקו ועודם עוסקים בנושא זה ובראשם יעקב זוסמן.²⁰ "ירושלמי" זה נזכר עוד בפרק העשירי של הספר, אבל גם שם העניין אינו מפורט.²¹

לקראת סוף המבוא מעמיד הכותב את קוראיו על המגבלות האופייניות למחקר בגניזה מהסוג המתואר כאן, ויש בדבריו גם אזהרה מפני חוקרים שאצה להם הדרך ובחופזם עלולים הם להכשיל את המחקר העתידי. אביא את דבריו כלשונם:

מחקר מעין זה אפשרי רק בתנאים מסוימים: רק אם הגיעה לידינו כמות ניכרת של קטעים ממקום אחד ורק אם הקפידו לרשום במדויק, בשעת פירוק הכריכה, באיזה ספר או באיזה קובץ מסמכים נמצא כל קטע וקטע. הפרדה חפוזה של דפים מתוך כריכות הספרים, בלי לרשום באיזה כרך נמצא כל דף, עלולה לשמוט את הקרקע למחקר מעין זה (עמ' 57).

ג

מבוא הספר שלפנינו אולי אינו שווה לכל נפש, אבל הוא יביא תועלת רבה לכל אדם משכיל ובייחוד למי שגורל הספר העברי בימי הביניים קרוב לליבו. לעומת זאת, על מנת שיפיק תועלת של ממש משני הפרקים העשירים והמפורטים הבאים על הקורא להיות בעל ידע לא מועט בתולדות ישראל באירופה ובתולדותיהן של מסורות התלמוד ופרשנויות המקרא והתלמוד בימי הביניים.

קטעי הגניזה הנידונים לפרטיהם בספר נמנים על שני תחומים: פרשנות המקרא, שלה מוקדש השער הראשון אחרי המבוא ובו הפרקים ב'-ו', ופרשנות התלמוד – בשער השני, פרקים ז'-י"ב. בפרק ב' מביא המחבר קטע פירוש לשני פרקים כמעט מלאים ועוד שני פסוקים מספר שופטים (י"ג, ה-ט"ו, ב). הפירוש נכתב על גיליון, שהצטרף אל גיליון מתוך כתב יד לטיני מהמאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה, והשניים שמשו יחדיו כריכה לספר לטיני שנמצא בספרייתו של מנזר בנדיקטיני באוסטריה. בחינת תוכנו של הפירוש

²⁰ ראו הערות 14, 18, 30.

²¹ עמ' 356 והערה 169 שם.

מעלה שהוא נשען לא מעט על פירוש רש"י ויותר מכך על פירושו של ר' יוסף קרא. ר' יוסף קרא היה חברו ותלמידו הצעיר של רש"י, המזכיר אותו בכמה מקומות בפירושו. הוא נודע כפרשן מקרא על דרך הפשט וכן כפרשן הפיוט, והיה אחד מראשי המדברים בויכוחים בין יהודים לנוצרים בצרפת במאה האחת־עשרה ובראשית המאה השתים־עשרה. ר' יוסף קרא חי ולמד בגרמניה ובפרובאנס ואחר כך בצרפת, בקרבתו של רש"י.²² פירושו לנביאים ראשונים ולרוב הנביאים האחרונים וכן לספר איוב נמצאים בידינו במלואם, בעוד שפירושו לתורה לא נשתמרו באופן סדיר, חלקם ידועים זה זמן רב וחלקם נחשפים והולכים.²³ הפירוש שנתגלה בגניזת אירופה קרוב, מקביל ובכמה מקומות אף זהה לפירושו של ר' יוסף, אבל ברור שמדובר בשני פירושים קרובים אך לא זהים. עם זאת, יש להעיר שנוסח פירושו של ר' יוסף קרא שבידינו נשען אך ורק על כתב יד אחד שנדפס כבר בתחילת המאה העשרים ואבד בשואה, ועל כן קשה לקבוע בוודאות את טיב היחס שבין פירושו של ר' יוסף ובין הקטע החדש.²⁴

נוסף על הטקסט הגנוז מביא שמחה עמנואל בספר כנספח את הקטעים המתאימים מפירושו של ר' יוסף קרא שבדפוס, וכך יכול המעיין להשוות בין השניים בלא טרחה יתרה. המחבר מציע שתי אפשרויות באשר לטיבם של הפירוש ובעליו. האחת: המחבר הוא פרשן בלתי ידוע שעשה שימוש רב בכתביהם של רש"י ור' יוסף קרא, לעתים עפְּדָם ולעתים העתיקם כלשונם והוסיף וגרע כרצונו. האפשרות האחרת: פירוש זה הוא "מהדורה קמא" של פירושו של ר' יוסף קרא, והמהדורה שבדפוס היא פרי תיקוניו וקיצוריו של ר' יוסף בעצמו. לדברי עמנואל, שתי ההצעות אינן חפות מקשיים והוא מצהיר כי אינו יכול להכריע ביניהן (עמ' 72).

²² אברהם גרוסמן הקדיש לר' יוסף קרא את הפרק החמישי והארוך בספרו *מכמי צרפת הראשונים* (ירושלים תשנ"ה, עמ' 346-254) וכן שורת מאמרים.

²³ על ערכה של גניזת איטליה באשר לפירושו של ר' יוסף קרא ראו: אברהם גרוסמן, "חשיבות הגניזה האיטלקית לחקר פירושו של ר' יוסף קרא למקרא", בתוך: *הגניזה האיטלקית* (הערה 9 לעיל), עמ' לט-נא.

²⁴ פרטים נוספים בעניין זה בעמ' 68 והערה 6.

מורשת הפרשנות למקרא עברה כידוע מרש"י אל נכדיו, ובייחוד אל רשב"ם (ר' שמואל בן מאיר) המבוגר וגם אל רבנו תם (יעקב בן מאיר) הצעיר, שהיו מראשוני בעלי התוספות לתלמוד הבבלי ומהמוכרים שבהם. בפרק השלישי מתאר המחבר שלושה קטעי גניזה שענייניהם פירושים חלקיים לספרים קהלת, אסתר ודברי הימים. הפירוש לדברי הימים ידוע זה מכבר, הוא מיוחס לאחד מתלמידי רב סעדיה גאון (בבל, מאה עשירית), ואם כן אין לו זיקה לבית מדרשו של רש"י (צרפת ואשכנז, מאה אחת־עשרה). הפירוש לאסתר תואם בקרוב את פירוש רשב"ם למגילה זו ונראה שבעיקרו של דבר מדובר כאן על אותו חיבור. הפירוש לקהלת לעומת זאת אינו מוכר כלל. בעליו של פירוש זה מביא דברים "כפי רבי זקיני", כלומר כפי שפירש רבינו זקיני, ולדעת עמנואל: "דומני כי... נוכל להציע את דמותו של חכם אחד בלבד שיתאים לתיאור זה של הסב – הלא הוא רש"י" (עמ' 91). אבל יש להעיר כי ציונים לדברי זקנו של המחבר מצויים גם בכתביהם של חכמים אחרים באשכנז,²⁵ ונכון היה להעיר על כך. הכותב רואה אפוא כוודאית את ההשערה שאחד מנכדיו של רש"י הוא בעל הפירוש ולדעתו, מבין נכדיו של רש"י "הדמות המתאימה ביותר היא כמובן רשב"ם". אבל בהמשך נסוג המחבר מזיהוי זה ונימוקו עמו, שכן ייחוס הפירוש לרשב"ם תלוי גם בשאלת בעלותו של רשב"ם על הפירוש לקהלת המיוחס לו זה מכבר ושאינו זהה עם הפירוש שלפנינו. שאלה זו נדונה בהרחבה לפני כשלושים שנה,²⁶ בעקבות פרסומו של הפירוש במהדורתם של שרה יפת ור"ב סולטרס.²⁷

²⁵ כגון ראבי"ה, שהיה נכדו של ר' אליעזר בן נתן, הראב"ן.

²⁶ שרה יפת, "פרוש הרשב"ם על מגילת קהלת", *תרכ"ץ מד*, תשל"ה עמ' 72-94; אברהם גרוסמן, "הפירוש למגילת קהלת המיוחס לרשב"ם". שם מה, תשל"ז עמ' 336-340; שרה יפת, "פירוש הרשב"ם על מגילת קהלת". שם מז, תשל"ח, עמ' 243-246; אברהם גרוסמן, "עוד על פירוש הרשב"ם לקהלת", שם מח, תשל"ט, עמ' 172.

²⁷ שרה יפת ורוברט ב. סולטרס, *פירוש רבי שמואל בן מאיר (רשב"ם) לקהלת*, ירושלים תשמ"ה.

וכאן המקום להציע בפני העוסקים בנושא זה לבחון את שאלת שני הפירושים לקהלת לאור פירושו של רשב"ם למסכת בבא בתרא שבתלמוד הבבלי. כידוע נדפס רובו של פירוש זה "על הדף" במקום פירוש רש"י,²⁸ והוא מתייחס לרובה של המסכת הארוכה. מספר פסוקים מקהלת מצוטטים במסכת בבא בתרא ורשב"ם מתייחס אל קצתם בפירושו. השוואה בין דבריו בפירוש בבא בתרא לבין דבריו בפירוש השלם המיוחס לו לקהלת ואולי גם לבין דבריו בפירוש החדש עשויה לסייע בפתרון השאלה הישנה ואולי גם החדשה.

ר' מנחם בן שלמה היה חכם איטלקי שחיבר פירושו־מדרש על התורה, שאותו כנה בשם "מדרש שכל טוב" והשלימו בשנת 1139. רובו של החיבור אבד, והחלק שנותר – רובו של ספר בראשית וכמחציתו של ספר שמות – פורסם בדפוס בידי שלמה בובר.²⁹ בפרק הרביעי מביא עמנואל קטע בלתי ידוע של הפירוש (לבראשית ט', י-כה) שנכתב על דף קלף ואשר נמצא בספריה הלאומית בירושלים. כתב יד זה שימש בזמנו לכריכה אבל עד כה לא נודע מאין נלקח הדף הקרוע ושרר ספק באשר לזהותו של המחבר. במהלך מחקרו התברר לעמנואל שקטע מכתב יד עברי שנחתך לאורכו ולרוחבו ונמצא כיום בספרייה הממלכתית בקופנהגן הוא המשכו הרחוק של הקטע שבספריה הלאומית בירושלים. קטע קופנהגן זוהה זה מכבר כחלק ממדרש "שכל טוב", והדבר סייע לעמנואל לזהות גם את הדף העלום שבירושלים כקטע מאותו חיבור בן המאה השתים־עשרה. דפי קטעים מפירושו של ר' מנחם בן שלמה לארבע המגילות שיר השירים, איכה, קהלת ואסתר, ששימשו לכריכות ספרים בעיר הגרמנית דרמשטט, מצאו את דרכם לספריית המדינה בברלין. אבל דף אחד מתוך הפירוש לקהלת התגלגל לעיר ריסלהיים שבגרמניה ושם עטפו בו את פנקס החשבונות של העיר. פרשה זו לפרטיה,

²⁸ רש"י נפטר תוך כדי עבודתו בפרושי ספר איוב ומסכתות בבא בתרא ומכות שבבבלי.

²⁹ ברלין, תר"ס-תרס"א.

קביעת זהותו של המפרש וכן תכניהם של קטעי הפירושים למגילות
הם עניינו של הפרק החמישי בספר.³⁰

* * *

השער השני בספר מוקדש כאמור לפירושי התלמוד. שער זה הוא
הקשה להבנה ולמעקב בין השלושה, ובכמה מקומות ניכר הצורך
בהבהרות נוספות לצרכיהם של קוראים ומעיינים לא מעטים שהפיקו
תועלת רבה מהאמור במבוא ואף בפרקי השער הראשון, אבל נתקלים
בקשיים רבים בהבנת הסוגיות הנידונות בפרקים הבאים. סיפוריהם
של דפי הפירושים שנתגלו בגניזת אירופה אינם שונים בעיקרם מאלה
שתוארו למעלה, אבל כדי להבין כראוי את הפירושים הללו ועל מנת
לרדת לחשיבות ההיסטורית והביבליוגרפית שלהם על המעיין להיות
בן בית בתלמוד הבבלי כשלעצמו, ובייחוד עליו להתמצא בתולדות
הפרשנות לתלמוד הבבלי בימי הביניים – נושא סבוך ומורכב מאין
כמוהו. אסתפק אפוא בתיאור עיקרי הדברים.

חיבור בשם "ספר חפץ" הוא אחת השאלות הקשות שבחקר
הספרות הבתור תלמודית המוקדמת. עניינו של ספר זה אינו ידוע
ברבים כלל ועיקר, ויפה היה עושה המחבר אילו הקדיש לספר זה
כמה דברי הבהרה לפני שהוא ניגש לתיאור קטעיו ולברור טיבם.
דבריו של אפטוביצר על "תכונת ספר חפץ" שהובאו כאן (בעמ' 211)
יותר משהם מבררים את העניין הריהם מוכיחים את הצורך בהבהרות
נוספות באשר לספר זה ולטיבו. הוא הדין ב"ספר מתיבות", שגם בו

³⁰ על שנים עשר דפי קלף, שרידי כתב יד מפואר אחד של התלמוד הירושלמי
שהתפזרו אף הם בין שלוש ערים גרמניות ובראשן דרמשטט קראו במאמרו של
זוסמן "שרידי ירושלמי" (הערה 14 לעיל). הדפים כוללים קטעים ארוכים למדי
מכמה מסכתות מסדרי מועד ונשים, וחשיבותם רבה עד מאוד לברור עניינו של
'ספר ירושלמי' הנדון לא מעט במאמר זה. לדברי זוסמן "פרטי נוסחאותיו של
כתה"י שלנו תואמים להפליא... את נוסח הירושלמי של... הראב"ה" (עמ' 17).
ובהמשך: "סוף דבר, כעת נמצאת בידינו משענת ברורה למדי להכרת מהותו של
'ספר ירושלמי'...". הערים שבהן נמצאו קטעי הירושלמי ו'ספר ירושלמי' אלה הן
דרמשטט (שמונה דפים), טרייר ומינכן (שני דפים בכל אחת מהן). ראו גם הערות
16, 18, 20 וסביבותיהן.

ובמידת ההתאמה בינו ובין "ספר חפץ" עסק אפטוביצר בשעתו ואשר עולה גם הוא על שולחנו של שמחה עמנואל, אלא שעל קיומו של "ספר חפץ" ידעו חכמי אשכנז של ימי הביניים ואילו "ספר מתיבות" לא נזכר שם באותם ימים והידיעות על אודותיו באות בעיקר מגניזת קהיר ומפרובנס. הספרים "חפץ" ו"מתיבות" קדמו שניהם לתקופת הפרשנות הקלאסית.

"ספר חפץ" בנוי על סדר סוגיות ההלכה (ורק הן) שבתלמוד הבבלי כשהוא משלב עמן את הסוגיות המקבילות שבתלמוד הירושלמי. גם ספר זה לא היה ידוע במישרין אלא מצייטוטיהם של קדמונים, והניסיונות לזהות פרגמנטים ספרותיים שונים כקטעים ישירים מתוכו עלו בתוהו, ורק לפני עשרים וחמש שנה התגלו ופורסמו לראשונה קטעים ישירים מ"ספר חפץ" שחולצו מתוך ספרים לטיניים באוניברסיטה היגלונית, בקרקוב שבפולין. דפים נוספים מאותו טופס של הספר למסכתות התלמוד בבא קמא ובבא מציעא מצא שמחה עמנואל בספרייה הלאומית בווינה, ופרשה זו עם גופי הטקסטים שנמצאו הם עניינו של הפרק השביעי. הפרק השמיני מתאר שלושה גיליונות חתוכים ופגומים ובהם ששה דפים שנכללו בעבר יחד בקונטרס בן ארבעה גיליונות כמקובל באשכנז, שנמצאו בארכיון המדינה שבעיר הגרמנית מרבורג. אלה מכילים קטעי פירוש שאינם רצופים לדפים שונים ממסכת בבא בתרא. המפרש האלמוני מרבה מאוד להביא מפירוש רבנו חננאל בן חושיאל לתלמוד,³¹ פחות מזה

³¹ רבנו חננאל בן חושיאל חי ופעל בעיקר בקירואן שבצפון אפריקה (כיום בתחום טוניסיה) במאה ה-11, והוא נחשב לתלמיד עקיף של רב האי גאון, שהיה אחרון הגאונים הגדולים בבבל ונפטר בשנת 1038. רוב חכמי צפון אפריקה וספרד הכירו יפה את תורתו של רבנו חננאל ועשו בה שימוש, וחיבוריו נפרצו גם באירופה אבל פירושיו נדחקו מפני פירושי רש"י שכבשו את עולם התורה ורבים מהם אבדו, וחלקים מהם מתגלים והולכים בדור האחרון. פירוש רבנו חננאל לכמה מסכתות ובהן בבא בתרא ידועים עדיין רק בחלקם ולא כל הפרקים המתפרסמים מתוכו בדפוס מעל במות שונות בשנים האחרונות עומדים במבחן הביקורת המדעית. על רבנו חננאל ויצירתו ראו: שרגא אברמסון, *פירוש רבנו חננאל לתלמוד*, ירושלים, תשנ"ה; חננאל מאק, "רבנו חננאל בן חושיאל", בתוך: *תורה לשמה*, מחקרים כמדעי היהדות לכבוד שמא יהודה פרידמן, בעריכת דוד גולינקין ואחרים, ירושלים תשס"ח, עמ' 494-517. על קליטתם ותפוצתם של פירושי רבנו חננאל לתלמוד

מדברי רשב"ם ועוד פחות מדברי רבו שלו, שחי בצרפת או באשכנז, כנראה במאה השלוש־עשרה. ואילו בפרק העשירי מובא קטע מפירוש למסכת ברכות שעבר גם הוא תהפוכות מהסוג המאפיין את גניזת אירופה. הוא נכתב על ארבעה דפים – שלושה מהם נמצאו בעיר גראץ שבדרום אוסטריה והרביעי במנזר בעיר מלק, שבצפון אוסטריה. הדפים נגזרו, נחתכו ונתפרו במהופך על מנת להתאימם לתפקידם החדש בתוך כריכתו של כתב יד לטיני שמוצאו במנזר אחר, אף הוא באוסטריה. את הקטע הזה מייחס עמנואל לר' דוד, אחיו של ר' יהודה בן קלונימוס, בעל החיבור "יחוסי תנאים ואמוראים".³² לשני החכמים האלה היה אח שלישי ושמו מאיר, ואביהם היה בן למשפחת קלונימוס העתיקה שמוצאה בדרום איטליה ואשר עברה או הועברה דרך מרכז איטליה וצפונה אל מחזות הריינוס שבמערב גרמניה ויסדה למעשה את בסיסי הקהילות העתיקות של אשכנז.³³ בפרק התשיעי של הספר מוכיח שמחה עמנואל שהדפים שלפניו נכתבו בידיו של ר' דוד בעצמו, והוא רואה בהם את "האוטוגרף הקדום ביותר שהגיע לידינו מחיבוריהם של בעלי התוספות בכלל" (עמ' 306), ומעניק לפרק את הכותרת: "אוטוגרף של אחד מבני משפחת קלונימוס" (עמ' 291).

הפרק העשירי מכיל פירוש לא רצוף לחלק לא מבוטל של סוף מסכת מגילה שבתלמוד הבבלי, והפירוש הוא מעשה ידיו של אחד מגדולי אשכנז במאה השתיים־עשרה ובתחילת המאה השלוש־עשרה: ר' ברוך ממגנצא. בדפים האחרונים של מסכת מגילה

באירופה ראו: ישראל תא שמע, "קליטתם של ספרי הרי"ף, הר"ח [=רבנו חננאל] ו'הלכות גדולות' בצרפת ובאשכנז במאות הי"א-י"ב", *קריית ספר* נ"ה, תש"ם, עמ' 191-201. המאמר חזר והתפרסם אחרי עיבוד קל בקובץ מאמריו של תא שמע ז"ל *כנסת מחקרים*, א', ירושלים תשס"ד.

³² "יחוסי תנאים ואמוראים" הוא ספר רב עניין שנכתב בידי ר' יהודה בן קלונימוס מהעיר שפיירא שבמערב גרמניה במאה ה־12. כפי ששמו (השגוי אולי) מעיד עליו, מכיל הספר שורת שמות ארוכה של תנאים ואמוראים והוא דן בזיהוי המדויק שלהם תוך שהוא עושה שימוש רב בקטעים שונים מספרות התלמוד שהיו בידיו ואפשר לראות בו מעין אנציקלופדיה קדומה לחכמי המשנה והתלמוד. חלקו של הספר נמצא בדפוס אבל חלק ניכר ממנו עודנו שרוי בכתב יד.

³³ את סיכום המחקר הנרחב על פרשה זו ראו במבוא לספרו של אברהם גרוסמן, *חכמי אשכנז הראשונים*, ירושלים, תשמ"א, עמ' 1-11.

מוצגים ונידונים נושאים מגוונים הנוגעים לסדרי בית הכנסת וקריאות התורה בשבתות ובחגים. עיון בשני התלמודים מעלה כאן הבדלי מנהגים עתיקים ששררו כבר בימי התלמוד ועוד קודם לכן בין ארץ-ישראל ובין בבל בנושאי בית הכנסת, וביותר בסדרי קריאת התורה וההפטרות במקצת השבתות והחגים. בפירוש ר' ברוך ממגנצא, שהתגלה בגניזה ואשר נסוב על המסכת הבבלית, משתקפים כמובן מנהגי בבל, שדחקו את רגליהם של מנהגי ארץ-ישראל והשתררו על כל תפוצות הגולה. עם זאת, במרוצת הדורות נוצרו בקהילות תת מנהגים בנושאי הקריאה בציבור בכתבי הקודש, ואחדים כאלה עולים מתוך הפירוש שלפנינו. כך, לדוגמה, אנו מוצאים בטקסט זה משפטים כגון: "...ואנן במגנצא לא נהיגינן הכי", כלומר: ואנחנו במגנצא איננו נוהגים כך (עמ' 355); "... וכבר היה מעשה בוורמיישא..." (עמ' 356); "... אבל מה שנוהגין החזונים... לא ידעתי למה" (עמ' 359). מנהגים ומעשים אלה ואחרים טעונים מחקר נוסף בידיהם של חוקרי מנהגים, היסטוריה, פולקלור, תפילה וקריאות בתורה ובהפטרות.

הסוגה הפרשנית המכונה "תוספות" מאפיינת במידה רבה את פרשנות התלמוד שנוצרה באשכנז ובייחוד בצרפת בדורות שלאחר רש"י, ויש הטוענים למציאותן של "תוספות" עוד לפני רש"י. תקצר היריעה מלאפיין את ה"תוספות" בהשוואה לחיבורים פרשניים אחרים, אבל נוכל לומר שלא מעט מפרשני התלמוד בצרפת ובאשכנז במאות השתים-עשרה והשלוש-עשרה ראו את עצמם כ"בעלי תוספות" ולעתים אף הציגו כך את חיבוריהם. אחד מאלה הוא ר' שמשון בן אברהם משאנץ (Sens), שהיה מצעירי תלמידיו של רבנו תם בצרפת ואחר כך הוסיף ללמוד מתלמידיו הגדולים,³⁴ ואשר עקבותיו משוקעים ברבים מפרקי התוספות הסתמיים שבידינו.³⁵ ר' שמשון היה מהידועים ומהמשפיעים ביותר בין בעלי התוספות וגם

³⁴ ובראשם ר' יצחק בן שמואל הידוע כר"י הזקן, קרובו ותלמידו המובהק של רבנו תם.

³⁵ על ר' שמשון משאנץ, על תולדות חייו ועל חלקו במפעל התוספות ראו: א"א אורבך, בעלי התוספות א', פרק שביעי, ירושלים תש"ם, עמ' 261-344.

"תוספות שאנן"³⁶ לאחדות ממסכתות התלמוד ידועות ומוכרות היטב ומצוטטות לא אחת כבר בספרות ימי הביניים שלאחר ר' שמשון. בפרק האחד־עשר מובאים קטעי תוספות של ר' שמשון משאנן למסכת עירובין. על קיומן של תוספות שאנן למסכת זו ידוע מדבריו של ר' שמשון עצמו במקום אחר: "... אני פסקתי כן בתוספות מסכת עירובין שפירשתי..." (עמ' 367). והנה בדפים כתובי יד עבריים ששולבו בספרי ערש (אינקונבולות) מודפסים, השמורים בספריה העירונית שבעיר המזרח־צרפתית קולמאר, נמצאו קטעים לא מבוטלים של תוספות ר' שמשון למסכת עירובין.

וממצא תוספות אחר: שבעה שרידים מתוך טופס אחד של תוספות ר' ישעיהו מטראני שבאיטליה, הידועים כ"תוספות רי"ד", למסכתות שבת, עירובין וביצה. ר' ישעיהו זה חי במאה השלוש־עשרה באיטליה אבל את עיקר חינוכו והשכלתו התורנית רכש באשכנז, ותוספותיו לכמה ממסכתות הש"ס ידועות היטב. כתבי היד המכילים את תוספות רי"ד שאותן גילה וזיהה שמחה עמנואל נמצאו בעיר האיטלקית מודינה ובסביבתה והנושא נדון בפרק השנים־עשר והאחרון של הספר.

* * *

אחתום את הדברים בקטע נוסף מדברי המחבר במבוא:

גניזת אירופה מציגה נקודת מבט מקורית ובלתי מוכרת של תרבות הספר של קהילות ישראל במרכז אירופה בשלהי ימי הביניים ובראשית העת החדשה. ניתן ללמוד מן הקטעים, למשל, אלו ספרים החזיקה קהילה ממוצעת, היכן עסקו חכמים בתלמוד ובהלכה והיכן בדקדוק ובמדעים. כן ניתן ללמוד על מקומות יישובם של יהודים באותה תקופה; היכן התקיימו קהילות של יהודים יוצאי ספרד והיכן ישבו יוצאי אשכנז; היכן התפללו בנוסח צרפת והיכן בנוסח אשכנז; מתי הוחרמו הספרים וכן הלאה. עם זאת יש לסייג ולומר כי הדפים

³⁶ שלא כ"תוספות" סתם, המכילות בדרך כלל את תורתם של כמה חכמים והינן פרי עריכה מאוחרת ולרוב אנונימית.

על ספרו של שמחה עמנואל

המקוטעים אינם יכולים, בדרך כלל, לתת מענה לשאלות חשובות נוספות בתרבות הספר... (עמ' 56-57).

בספר שלפנינו זוכה גניזת אירופה בחשיפה ראשונה מסוגה בפני קהל קוראים רחב למדי. קוראים המתעניינים בפרשנות המקרא והתלמוד ימצאו את מבוקשם בכל פרק ופרק. מי שאינו מתמצא בפרטי תולדותיה של הספרות הרבנית לענפיה יעדיף את המבוא על פני הפרקים המפורטים. אלו ואלו יצאו נשכרים משיעמדו על ההיבטים ההיסטוריים והחברתיים של התופעה המתוארת כאן ועל תרומתה הגדולה של הגניזה הנחשפת והולכת להבנה טובה יותר של תרבות ישראל בארצות אשכנז.

חננאל מאק, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר־אילן.

על ספרו של שמחה עמנואל